

Uit de ontstaansgeschiedenis van Elsschots *De leeuwentemmer*

Marcel De Smedt

Samenvatting

In 1939 publiceert Elsschot in het tijdschrift *Groot Nederland* een brief aan zijn zoon Walter onder de titel ‘Jantje’. De verteller deelt er zijn zoon die in Parijs verblijft mee dat moeder op bezoek zal komen met Walters kleine broertje (Jantje), en hij waarschuwt alvast voor de onmogelijke vragen die de kleine zal stellen. Een jaar later verschijnt in hetzelfde tijdschrift ‘De leeuwentemmer’, waarin de verteller aan Walter niet langer over diens broertje schrijft, maar wel over zijn neefje Jantje alias Tsjip, het zoontje van Walters zuster Adèle. In essentie gaat de tekst over de scheiding van Adèle van haar Poolse echtgenoot Bennek, en over de gevolgen hiervan voor Tsjip. In hetzelfde jaar 1940 verschijnt dan het boek *De leeuwentemmer*, waarin de tekst van ‘Jantje’ (met enige aanpassingen) het eerste hoofdstuk gaat vormen.

In onze bijdrage pogen we op basis van een onderzoek van de overgeleverde handschriften en typoscripten de genese van *De leeuwentemmer* te reconstrueren. In de handschriften zitten vele schrappingen, toevoegingen en herschrijvingen. Maar ook in de typoscripten is er nog heel wat gewijzigd; in sommige gevallen blijken manuscript en typoscript trouwens tegelijk tot stand te zijn gekomen. Naast de talloze schrappingen en toevoegingen, interlineair en in de marge, gebeurt het ook dat de in oorsprong aanwezige kern van een passage, de nucleus, wordt uitgebreid met een aantal alinea’s die veelal op aparte pagina’s zijn geschreven en vervolgens op de juiste plaats in het typoscript worden ingelast. Toevoegingen en herschrijvingen hebben hun functie in de voortgang van het verhaal, accentueren het karakter van de personages en voegen dikwijls een komische noot toe. Kortom, in de manuscripten en typoscripten van ‘Jantje’ en ‘De leeuwentemmer’ kijken we over de schouders van de auteur mee op zijn schrijftafel. Elsschot schrijft, schrapt en herschrijft, met inkt en met potlood; hij is een ware ‘denker op papier’.

Abstract

In 1939 Elsschot published a letter to his son Walter under the title ‘Jantje’ in the magazine *Groot Nederland*. The narrator informs his son, who is staying in Paris, that mother will be visiting with Walter’s little brother (Jantje), and he warns of the impossible questions the child will ask. A year later, the same magazine published ‘De Leeu-

wentemmer', in which the narrator no longer writes to Walter about his brother, but about his nephew Jantje alias Tsjip, the son of Walter's sister Adèle. In essence, the text is about Adèle's divorce from her Polish husband Bennek, and the consequences for Tsjip. In the same year, 1940, the book *De Leeuwentemmer* is published, in which the text of 'Jantje' (with some adjustments) forms the first chapter.

In this contribution I attempt to reconstruct the genesis of *De leeuwentemmer* on the basis of an examination of the surviving manuscripts and typescripts. The manuscripts contain many deletions, additions and rewritings. But also in the typescripts a lot has changed; in some cases the manuscript and typescript appear to have been created at the same time. In addition to the countless deletions and additions, interlinear and in the margins, it also happens that the original core of a passage, the nucleus, is expanded with a number of paragraphs that are often written on separate pages and then inserted in the correct place in the text. Additions and rewritings have their function in the progression of the story, accentuating the nature of the characters and often adding a comic note. In short, in the manuscripts and typescripts of 'Jantje' and 'De Leeuwentemmer' we look over the shoulder of the author at his writing table. Elsschot writes, deletes and rewrites, with ink and pencil; he is a true 'thinker on paper'.

De eerste druk in boekvorm van *De leeuwentemmer* van Willem Elsschot verscheen in 1940 bij Van Kampen in Amsterdam. Voordien waren reeds het eerste hoofdstuk onder de titel 'Jantje' en het vervolg met de titel 'De leeuwentemmer' gepubliceerd in het tijdschrift *Groot Nederland* (Elsschot, 1940c; Elsschot, 1939; Elsschot, 1940a; Elsschot, 1940b). Van 'Jantje' is een kladhandschrift¹ en een typoscript (Letterenhuis, E 285/9) overgeleverd, van 'De leeuwentemmer' een manuscript (Letterenhuis, E 285/6 en E 285/8), twee typoscripten (Letterenhuis, E 285/7 en E 285/10) en de drukproef voor *Groot Nederland* (Letterenhuis, E 285/11).

In deze bijdrage zullen we op basis van een analyse van de handschriften en de typoscripten de genese van *De leeuwentemmer* pogen te reconstrueren. Met dit onderzoek begeven we ons op het terrein van de Franse *critique génétique*, een onderdeel van de literatuurstudie waarin de 'avant-texte' (auteursmanuscripten, kladversies, etc.) van een werk wordt bestudeerd teneinde het creatieve ontstaansproces te achterhalen.² *Critique génétique* is uiteraard maar mogelijk in de mate dat er van een werk 'sporen op papier' overgeleverd

¹ Het manuscript van 'Jantje' was bij mijn onderzoek niet beschikbaar in het Letterenhuis. Dank zij de bemiddeling van Peter de Bruijn kon ik gebruikmaken van een kopie, waarvoor dank.

zijn. Ook de Duitse editiewetenschap heeft steeds heel wat aandacht besteed aan auteursmanuscripten en -varianten, zij het in eerste instantie gericht op de opname ervan in historisch-kritische edities. Een van de coryfeeën van de Duitse *‘Textologie’*, Siegfried Scheibe, maakte in 1982 in verband met de schrijfstrategie een onderscheid tussen auteurs die hun werk al grotendeels in hun hoofd (*‘im Kopf’*) hebben vooraleer ze iets neerschrijven, en anderen bij wie het schrijfproces in grote mate op papier plaatsvindt (de *‘denkers op papier’*).³

We zullen in ons onderzoek nagaan in welke mate het handschriftelijk materiaal van *De leeuwentemmer* ons toelaat Elsschots *‘denken op papier’* in kaart te brengen, en tevens trachten de functie van doorhalingen, toevoegingen en herschrijvingen te achterhalen. We kunnen daarbij verder bouwen op het tekstkritisch onderzoek dat Peter de Bruijn heeft verricht voor de kritische leeseditie die in 2003 verscheen in het kader van de uitgave van het *Volledig werk* van Elsschot, bezorgd door het Constantijn Huygens Instituut (Elsschot, 2003).

In *De leeuwentemmer* geeft Laarmans in de vorm van brieven aan zijn zoon Walter het relaas van de scheiding van dochter Adèle en de Pool Bennek, alsmede van de wederwaardigheden van kleinzoon Jantje alias Tsjip. Walter verblijft op dat moment bij zijn oom en tante in Parijs. Na de scheiding is de afspraak tussen de gewezen echtelieden dat Tsjip af en toe bij zijn vader in Polen kan verblijven. Na een tijd verbreekt Bennek evenwel de afspraak en houdt hij Tsjip bij zich. Adèle beslist naar Polen af te reizen, en kan er Tsjip ontvoeren en mee naar huis brengen.

‘JANTJE’

In het boek deelt de ik-verteller (Laarmans) Walter mee dat zijn moeder – de vrouw van de verteller – samen met het driejarig neefje op bezoek zal komen. In de tijdschriftversie (*‘Jantje’*) gaat het evenwel niet over het neefje, maar wel over Jantje, het kleine broertje van Walter.

² De *critique génétique* ontstond in Frankrijk in de tweede helft van de jaren zestig van de vorige eeuw en kent belangrijke vertegenwoordigers als Louis Hay, Almuth Grésillon, Daniel Ferrer, Pierre-Marc de Biasi en Jean-Louis Lebrave. Zie Van Hulle, 2007, p. 11; zie ook Grésillon, 1994.

³ Scheibe, 1982, pp. 12-29; zie p. 15 voor de begrippen *‘im Kopf’* en *‘auf dem Papier’*; zie ook Van Hulle, 2007, p. 32.

Het manuscript van 'Jantje' omvat een twintigtal bladzijden, gepagineerd van 1 tot 16. Het typoscript bestaat uit een dertigtal bladzijden, gepagineerd van 1 tot 17, waarvan sommige bladzijden in twee of meer exemplaren (of versies)⁴ aanwezig zijn; de tekst bevat heel wat bijgeschreven zinnen en varianten die mede in de tijdschriftversie zijn terechtgekomen (zie ook Elsschot, 2003, pp. 221-224).

'Jantje' vindt zijn oorsprong in een reële brief die Elsschot op 13 juli 1921 schreef aan zijn 20-jarige zoon Walter, die dan in Parijs resideert bij zijn oom en tante (Elsschot, 1993, pp. 59-63). Bij de omwerking dateerde Elsschot de brief eerst op 13 juli 1921, vervolgens op 29 augustus (Walters verjaardag), terwijl het manuscript de datum van 18 november 1938 kreeg. Het typoscript werd uiteindelijk op 7 januari 1939 gedateerd en de tijdschriftversie (*Groot Nederland*) op 1 februari 1939.

In de fictionalisering is de brief danig veranderd. Vooreerst is de context verschillend. In de oorspronkelijke brief vraagt Elsschot dat Walter een paar weken naar huis zou komen om er te antwoorden op de vervelende vragen van zijn broertje (cf. 'het wordt hoog tijd dat gij mij komt aflossen, al is het maar voor 14 dagen'; Elsschot, 1993, p. 63). In 'Jantje' kondigt de verteller aan Walter het nakend bezoek aan Parijs aan van zijn vrouw met broertje Jan. De oorspronkelijke brief is grotendeels enkel in dialoogvorm, mét inbegrip van de kindertaal; en Elsschot stelt het zo voor dat hij schrijft *tijdens* het gesprek met de kleine (cf. 'Het gesprek begon over een uur en het heeft er den schijn van dat het nog bijlange niet uit is'; Elsschot, 1993, p. 59). In 'Jantje' reflecteert de verteller achteraf over het gesprek dat hij met kleine Jan gehad heeft, en waarbij hij heel wat commentaar levert. Ook op onderdelen zijn er grote verschillen. In de oorspronkelijke brief staat een kat-intermezzo dat in 'Jantje' is weggefallen. Andere scènes zijn in 1938 dan weer toegevoegd dan wel gevoelig uitgebreid. Het paard komt nauwelijks aan bod in de oorspronkelijke brief, terwijl het in 'Jantje' een meer uitgebreide rol krijgt – zij het dat het wordt verorberd door de leeuw en alleen zijn staart overblijft. Ook grootvader wordt extra getypeerd en de reden van het verbod voor Jantje te 'kakken en piessen in de tuin' wordt uitgelegd. Ten slotte is ook de verwijzing naar God een toevoeging in 'Jantje'.

⁴ We zullen in het vervolg wanneer er meerdere exemplaren van een bladzijde aanwezig zijn, van verschillende versies spreken. Een versie kan verschillende lagen (schrappingen en toevoegingen) bevatten.

Het manuscript van ‘Jantje’ is niet alleen inhoudelijk substantieel gewijzigd tegenover de oorspronkelijke brief, het is door Elsschot ook danig bewerkt met schrappingen en toevoegingen. Het bestaat uit doorlopend geschreven tekst, een aantal getypte passages en enkele aparte fragmenten. Zo zijn er van de eerste pagina in het handschrift drie versies overgeleverd, een met de hand geschrevene en twee getypte.

De verteller deelt er Walter mee dat zijn vrouw (Walters moeder) op bezoek komt. Zijn er in de handgeschreven bladzijde heel wat schrappingen en wijzigingen, ook op de getypte manuscriptpagina's voegde de verteller nog heel wat toe. In het handgeschreven gedeelte kondigt de verteller aan dat moeder bij haar bezoek in Parijs een das zal meebrengen die zij Walter ‘in persoon’ zal ter hand stellen; in een eerste overgetypte versie aangevuld met ‘de hemel weet met welke commentaren. Maar ik zeg je vooruit dat ik geen schuld heb, wat zij ook vertel<d>t.’⁵ Interlineair en in de marge bijgeschreven: ‘wat zij / mij/ ook /zal aanwrijven en geef je de verzekering dat <- ik mij vrij> mijn levenswandel vrij onberispelijk is. Het uiterste kan <- je> /toch/ van mij niet verlang<en>>d <- zou ik denken> worden, is 't waar of niet?/' Op de tweede overgetypte pagina wordt de levenswandel geëxpliciteerd als ‘wat men in de granen “fair average” noemt.’ De waarschuwing dat, indien er aan Walters dagindeling ‘eenig gescharrel’ zou te pas komen, hij nog de tijd heeft zijn ‘batterijen verdekt op te stellen’, krijgt de toevoeging ‘En als het over je vader zal gaan probeer dan sussend in te werken.’ Deze tweede pagina is dezelfde als één van de twee bladzijden van het typoscript. Wel is op deze (getypte) pagina (van het manuscript) interlineair toegevoegd: ‘en hebt dus nog de tijd om je voeten te wasschen, eens naar de coiffeur te gaan en je batterijen verdekt op te stellen (...).’ Dit is precies de tekst zoals die in de tijdschriftversie is terechtgekomen (Elsschot, 1939, p. 417). Blijkbaar heeft Elsschot deze allerlaatste wijziging in de getypte manuscriptpagina toegevoegd. Het is tevens merkwaardig dat de eerste zes regels van de tweede pagina van het manuscript getypt zijn, aansluiten bij de tekst van de overgetypte eerste pagina('s), en dat de tekst vervolgens in handschrift verder gaat. Wat betekent dat Elsschot stukken overtypte terwijl hij de eerste versie in handschrift schreef.

De verschillende getypte versies van de eerste alinea van de eerste bladzijde bewijzen in ieder geval dat Elsschot voortdurend aan zijn tekst bleef sleutelen. Wat overigens spoort met de briefwisseling waaruit blijkt dat de auteur

⁵ Diakritische tekens: /a/: toevoeging (interlineair of boven een schrapping); <-a>: verwijdering van letter(s) of woord(en) (schrapping); <a>>b: vervanging van letter(s) of woord(en) (door eroverheen te schrijven); xxx: onleesbaar.

een paar keer zijn tekst terugvroeg vooraleer hij in *Groot Nederland* werd gepubliceerd. Ook het feit dat op beide eerste pagina's van het typoscript bijgeschreven is dat de proef aan Elsschot dient teruggestuurd (met de adresgegevens) wijst in die richting (Elsschot, 2003, p. 223; Elsschot, 1993, pp. 328-335).

De verteller verwittigt Walter dat broertje Jan meekomt naar Parijs, en informeert hem alvast over het soort vragen dat hem van de kleine te wachten staat. Ter illustratie geeft de verteller een conversatie weer die hij afgelopen middag met het jochie gehad heeft. Jantje heeft zijn vader met vragen overstelpt, waarop deze zo goed mogelijk heeft proberen te antwoorden. Vragen als 'Is de leeuw zo groot als de wereld?', 'Als Jan een leeuw in Duitsland zet, wat is het dan?', 'Eet de leeuw de Duitschers op?', 'Als de leeuw met een paard vecht, wie wint er dan?', 'En als de machine van den trein met de straatwals vecht?' en 'Mogen de leeuwen en tijgers in de dierentuin kakken en piessen?' De straatwals krijgt daarbij een belangrijke rol toebedeeld. Een bedenking over het log gevaarte in handschrift is overgetypt op de volgende bladzijde (hs., p. 8), samen met het antwoord op de vraag wie wint '- Dan wint de machine van den trein.' De tekst gaat in handschrift verder: 'Hij [= Jantje] schijnt niet <- tevreden> erg in zijn schik.' In een in het typoscript interlineair en in de marge bijgeschreven stuk weidt de verteller uit:

Ja, die straatwals is weer wat nieuws en nieuwe bezems vegen schoon.⁶ Ik voel dadelijk dat die heldhaftige challenger door mij met al te veel ongegeneerdheid behandeld is. Dat hij niet uitgesproken wint zal Jan misschien goed vinden, maar wie speciaal door hem <- in het krijt> geroepen is om het op te nemen tegen die monsterachtige locomotief, zoo iemand verdient in ieder geval consideratie. Hoe stom van mij. En opeens krijg ik een bevlieging om dat dadelijk goed te maken. En zooals altijd ga ik overdrijven. (typo, p. 8; zie *afbeelding*)

⁶ In de tijdschriftversie vallen de nieuwe bezems weg en zal de straatwals 'het een tijdlang moeten doen' (p. 424).

bergt staart en leeuw plotseling op en ^{laat} ~~aan~~ een paar van zijn stoommonsters aantreden.

- En als de machine van den trein met de straatwals vecht?"

Er komt af en toe zoo'n log gevaarte over de keien van onze straat gehobbeld. Het spuwt eenig vuur en doet de muren ^{leegrijft ik niet} geweldig daveren, dat moet ik toegeven. Maar toch ~~was het mij niet bekend dat hij er genoeg respect voor heeft~~ ^{komt} ~~hoe hij er toe getuigenis~~ ^{komt} ~~er~~ het zoo maar in

Konst bedding hem in met nieuw straat wagen voor dan het wagen is of heeft die een geduchte zwaargewichtkampioen is. Hij vraagt mij verder

niet eens meer wie er dan wint, als vindt hij dat ik nu genoeg praktijk dien te hebben om dat gedeelte van zijn vragen te kunnen raden.

- Dan wint de machine van den trein. ^{verklaar ik luchtig!} ^{ik denk niet aan dat stuk van een} ^{in die eerste omstandigheden kan tegenen.} ^{want in die eerste} ^{sound durf ik als straatwals een goed kana geven.}

Maar dat ^{hem niet mee te vallen. ja, de straatwals is meer waard} ^{schijnt dat ang in zijn schijn} ^{nieuws en nieuws beoems tegen schijn.} ^{ik voel dadelijk dat die} ^{- Neen, Jan, dan wint de straatwals." waarom eigenlijk niet, als hem dat liever is?}

Maar zijn masker blijft even stug. Het plotselinge omdraaien van mijn mantel komt hem ten eerste verdacht voor en bovendien beschouwt hij het als een aanmatiging dat ik mij op mijn eigen houtje permitteer zoo'n onverwacht knock-out ^{heb niet er naar uit alsof hij genoeg krijgt van mijn eigenwijze, radikale voorzichten} over zijn locomotief uit te spreken. Wat moet ik nu beginnen?

Zonder ^{gevolgen} ~~scherven~~ kan dat treffen toch niet verlopen dunkt mij?

Maar de sport geeft mij iets in. Waarom geen drawn of dead-heat?

Maar dan dadelijk, of hij gaat mij belachelijk vinden.

- De machine van den trein komt van daar en de straatwals van ginder. Dichter en dichter. Opgepast, want zij botsen tegen elkaar. Tarata-tjing. Bom. En zij blijven alle twee staan."

Belachlijke schallende, door mij met al te veel ingegevenheid beoordeeld is. Dat hij mij uitgesproken goed vindt, maar wie sprekt daar hem. Belachlijke gevoelens. Hij zegt dat ik ten minste een beetje laag over de keien om dat dadelijk gaat te maken. En vooral altijd ga

De betreffende typoscriptpagina wordt overgetypt mét de aanvullingen en nog enige wijzigingen.

Het gevolg van Jantjes ontevredenheid is derhalve alvast dat de verteller zijn oordeel wijzigt en de straatwals laat winnen (hs., p. 8). Grootvader komt even aanlopen om te zien 'of wij allen nog in leven zijn.' Wanneer hij zijn kleinzoon ziet 'krijgt hij tranen in de oogen' en hij steekt Jantje 'zijn zware timmermanshand toe', zodat de jongen 'een paar stappen achteruit' wijkt (hs., p. 9). Meteen speelt Jantje grootvader uit tegen de straatwals met de vraag: wat

gebeurt er ‘als vader door de straatwals fepjettet wordt?’ (hs., p. 9) [‘fepjettet’ als relict uit de oorspronkelijke brief]. In het typoscript (p. 9, tweede versie) komt hier een met potlood (interlineair en in de marge) bijgeschreven type-ring van grootvader:

Hij lacht en huilt /ook/ te veel. Als hij niets /meer te/ zeggen heeft deed hij nog beter en zou beter doen [sic] af en toe een vloek of een wind los te laten, <- of> iets dat kans heeft indruk te maken, want <- Jan> /dat mormel/ heeft hem al een paar keer een zakdoek ter hand gesteld.

Deze (typoscript)versie van de alinea staat (zonder de los te laten wind) ook op een apart blad in het handschrift, met (boven een schrapping) de toevoeging ‘vóór de tranen er eigenlijk zijn.’ In de tijdschriftversie is er ook geen sprake meer van de los te laten wind, en staat er ‘een krakenden vloek (...) of iets anders dat indruk maken kan’ (p. 425). De noot op een apart blad in het handschrift, tevens als bijgeschreven tekst in het typoscript, toont aan dat Elschot nog in het handschrift schreef tijdens of zelfs na het opstellen van het typoscript.

Wanneer volgens de verteller de vent van de straatwals zegt ‘dat er alweer een’ onder zijn ‘machine’ ligt, gaat Jan niet akkoord, immers ‘t is geen machine’ volgens hem. Als het geen machine is, wat is het dan wel? De verteller kijkt naar grootvader, maar daar ziet hij slechts tranen. In het handschrift in de marge aangevuld in potlood, en in het typoscript overgenomen: ‘Tranen van geluk omdat Jan zoo vraagt, omdat ik zoo flink van antwoord dien en omdat God het hem gunt dat alles nog te mogen beleven’ (hs., p. 10; typo, p. 11).

Jantje zegt dan dat het een straatwals is, op zachte toon, ‘als <- schaamt xx> schaamde hij zich in mijn plaats omdat die oude man <- het hoort> aanwezig is’ (hs., p. 10). In het typoscript bijgeschreven (p. 11, derde versie): ‘En <- uit mijn> hij haalt mijn zakdoek uit mijn jas’, duidelijk een verwijzing naar de eerdere aanvulling over Jans overhandigen van een zakdoek aan grootvader; met nog een kleine aanvulling in de tijdschriftversie: ‘om tijdig te stelpen’ (p. 426). De alinea over grootvader die z’n pijp stopt, de wenteling der dingen geduldig aan zich voorbij laat gaan en weet dat straks de jenever volgt, is in het manuscript interlineair en in de marge toegevoegd (hs., p. 11). Het is opvallend dat een aantal kwalificaties over grootvader zowel in het manuscript als in het typoscript achteraf zijn toegevoegd. De functie ervan is de aanvankelijk neutrale grootvaderfiguur wat meer kleur te geven, en het milde karakter van de grijsaard, die om het minste tranen in zijn ogen krijgt en ‘de wenteling der dingen’ geduldig aan zich laat voorbijgaan, in het licht te stellen.

Met Jantjes vraag of de leeuwen en de tijgers in de dierentuin mogen ‘kakken en piessen’ vraagt de verteller zich af of er geen ‘aangeboren liederlijkheid’ in het spel is. Waarbij hij in het manuscript een noot inschuift over ‘de theorie van de erfelijkheid’, ‘want ik heb heel wat achter den rug op diverse terreinen. <- En dat zijn> /In ieder geval dient zijn/ vocabulaire <- dient ook> gezuiverd’ (hs., p. 13). In het typoscript is hier interlineair nog toegevoegd ‘En <- te oordeelen> naar wat /er van uitgelekt is/ <- ik vernomen heb> waren mijn voorouders niet beter’ (typo, p. 14). Nadat de verteller op Jantjes vraag van wie de dieren in de dierentuin hun behoefte mogen doen, geantwoord heeft, ‘- Van de bazen’, volgt in het manuscript (p. 13) interlineair: ‘Lichtjes doof en paffend staat vader hoofdschuddend toe te kijken.’ In het typoscript in inkt aangevuld met ‘Hij is even tot bij ons buffet geslenterd en onverrichter zake teruggekeerd want hij wil krijgen maar niet nemen’ (typo, p. 14). Met aangeboren liederlijkheid of erfelijkheid heeft tot geruststelling van de verteller Jantjes vraag over de leeuwen en de tijgers in de dierentuin niks te maken. Immers Jantjes volgende vraag is waarom hij in de tuin zijn behoefte niet mag doen – iets waarmee hij blijkbaar de tuin al ‘/menigmaal/ misbruikt’ heeft. Tot ‘het lynxoog van madame Peters (...) ontdekt heeft dat het geen pompoen was’ en de pen ter hand heeft genomen (hs., p. 13).

Op een apart blad in het manuscript vraagt Jantje wat er gebeurt als God vecht tegen ‘een zonnesteek’, Jantjes benaming voor een vlinder. De verteller constateert dat ook het Opperwezen deel uitmaakt van Jantjes arsenaal en vraagt zich af wie hem ‘dat gelapt heeft’. De alinea wordt met enige wijzigingen ingeschoven in het typoscript (p. 16, waarvan er drie versies zijn⁷) en de tijdschriftversie (p. 430). In het manuscript (in potlood bijgeschreven, p. 14) en het typoscript (p. 16) stapt de verteller met (groot)vader op de (bitter)kruik toe. In het handschrift staat op een apart blad in twee etappes een vervolg van de alinea, vervolg dat niet in het typoscript staat (p. 16), maar wel in de tijdschriftversie is terechtgekomen: ‘Zijn hand heeft lichtjes onder ’t klinken en vóór hij slurpt laat hij zijn nevelige blik, die meer gezien hééft dan hij nog zien zál, als een zegening op zijn kleinzoon rusten’ (p. 431). In de slotalinea geeft de verteller aan Walter de opdracht Jantjes leeuwen, paarden, straatwalzen etc. met takt te behandelen (hs., p. 14). Op een apart blad is de passage uitgewerkt tot een résumé van wat Walter moet weten over Jantje, van de

⁷ Elke versie van deze (feitelijk laatste) bladzijde heeft een verschillende datering: 18 november 1938, 5 januari 1939 en 6 januari 1939. Een gedeelte van de bladzijde is op pagina 17 heropgenomen (in twee exemplaren) met de datering 7 januari 1939.

leeuw tot de zonnesteek. Deze uitwerking staat niet in het typoscript als dusdanig (p. 16), maar is wel opgenomen in de tijdschriftversie (p. 431).

We hebben hier met andere woorden te maken met een paar passages die op aparte bladen bijgeschreven zijn in het manuscript en rechtstreeks naar de tijdschriftversie zijn gegaan. Bijna zeker zijn die derhalve na (het uittikken van) het typoscript tot stand gekomen. In het handschrift (p. 14 in de marge) vraagt de verteller aan Walter nog vooral de leeuw met de grootste omzichtigheid te behandelen, in het typoscript (p. 16) aangevuld met de aansporing hem tijdelijk Fransen te vreten te geven. Ook het ‘kakken en piessen’ komt ter sprake in het typoscript, in de tijdschriftversie (p. 431) uitgebreid met de waarschuwing Jantje niet onbewaakt te laten teneinde een praktische demonstratie in tantes Louis XV-salon te verhinderen.⁸

Het is duidelijk dat Elsschot op de tekst van ‘Jantje’ hard gewerkt heeft: de talloze schrappingen en toevoegingen in het manuscript en de aanvullingen in het typoscript wijzen daarop. Bepaalde thema’s worden laag na laag en versie na versie verder uitgewerkt. Zo is grootvader reeds aanwezig in de eerste laag van het handschrift, maar wordt hij verder gekarakteriseerd met aanvullingen interlineair en in de marge, en toevoegingen in het typoscript en zelfs nog in de tijdschriftversie.

‘DE LEEUWENTEMMER’

Een jaar na de publicatie van ‘Jantje’ verscheen in 1940 in twee opeenvolgende afleveringen van het tijdschrift *Groot Nederland* ‘De leeuwentemmer’, met de vermelding: ‘een vervolg op het in het Mei-nummer van 1939 verschenen stuk “Jantje”’ (Elsschot, 1940a, p. 690).

Het kladhandschrift van *De leeuwentemmer* behelst een tachtigtal (niet gepaginerde) bladzijden. Van de twee typoscripten bevat het ene veel doorhalingen en toevoegingen, het andere vormt een ‘schone’ kopij voor *Groot Nederland*, met de vermelding op de eerste pagina ‘Proef aan den Heer A. de Ridder Lemméstraat 21 Antwerpen’. Het kladhandschrift is een allegaartje van handschriftelijke bladzijden en blaadjes (met enkele getypte stukken), wit en geel papier, inkt en potlood als schrijfstoffen. De typoscripten bestaan uit 56 genummerde pagina’s, waarbij in het (basis)typoscript⁹ enkele bladzijden ontbreken, en andere in meerdere exemplaren aanwezig zijn (Elsschot, 2003, pp. 224-228).

⁸ Deze waarschuwing is ook als aparte noot te vinden bij het manuscript.

De verteller schrijft nu aan Walter niet langer over diens broertje, maar wel over zijn neefje Jantje, het zoontje van Walters zuster Adèle. Na een verblijf van zes maanden in Polen is Tsjip [= Jantje] voor een tijdje met zijn moeder in België. In het manuscript wordt hij ironisch voorgesteld als ‘de jonge graaf de Gdynia de Danzig’, in het typoscript (p. 2) vervangen door ‘onze leeuwentemmer’. De verteller heeft ‘direct onderzocht of alles nog in orde is met onze leeuwen, machines van den trein, straatwalsen en paardestaarten’, zoals het luidt in de achteraf in het handschrift toegevoegde alinea waarmee een duidelijke link naar de gesprekken uit ‘Jantje’ is gelegd.

Tsjip krijgt allerlei talen te horen en dient die uit elkaar te houden. Zijn moeder spreekt Frans en Vlaams met hem. In het handschrift stond oorspronkelijk: ‘Fransch omdat zijn Poolsche familie /dol is op/ die taal <- nogal mag, zooals zij ook gesteld zijn op schmink, parfum en de <- laatste mode> /mode van Parijs/>’. De zin staat ook nog in het typoscript (p. 3), doch werd achteraf geschrapt en vervangen door ‘Fransch omdat zij die taal met haren man spreekt, want Poolsch kent zij niet goed, (...)’. Vlaams spreekt zij als de jongen haar ‘den duivel aandoet’. Duits hoort hij van zijn Danziger straatkameraden en Pools van zijn vader.

Tsjip wil geen kwaad woord horen over Polen. Zo krijgt hij bij het bezoek aan een tante van haar ‘een voddig locomotiefje’ cadeau; een prul van een ding dat, in het handschrift interlineair (en dus achteraf) toegevoegd ‘weerloos tegenover de minste straatwals zou staan’. Een toevoeging met alweer een duidelijke verwijzing naar ‘Jantje’. Tante had moeten zwijgen in plaats van te informeren of de kinderen in Danzig ook zulke mooie spullen krijgen; in het typoscript (p. 5) interlineair toegevoegd: ‘zij had niet in zijn wangen mogen knijpen’. Als het kind dan vraagt waarom tante ‘zoo’n raar gezicht’ heeft, is in het handschrift interlineair bijgeschreven: ‘- Wat zegt hij?’ informeerde tante, die hare ooren niet gelooven kon’. In het typoscript verder uitgebreid: ‘Leert hij dat in Polen? Dan dient hij hier gepolijst te worden’, gewijzigd tot ‘Dan moet hij hier onder handen genomen worden’. Waarop in het typoscript volgt: ‘- Daar zijn wij druk mee doende’ stelde ik haar gerust’, bijgeschreven en achteraf geschrapt: ‘want zij heeft geld.’!

De jongen wordt in Polen blijkbaar hardhandig opgeleid. Wanneer hij daags voor de afreis vanuit Polen weigerde zijn handen te wassen vóór het eten, kreeg hij in totaal zesenvestig slagen met een liniaal op de vingers, in het manuscript interlineair toegevoegd ‘telkens met een rustpoos voor een nieuwe weigering’. Op de keerzijde van de bladzijde is de verontwaardigde reactie van grootmoeder toegevoegd die haar dochter een ‘kattemoer’ noemt omdat

Tsjip weet allerlei kwaliteiten over zijn vader op te sommen; immers ‘zijn vader is een Pool’. Waarop grootmoeder reageert met (blijkbaar toegevoegd in het manuscript): ‘- En hij <- heeft> /gebruikt/ een liniaal’. Het heeft een week (in het typoscript gereduceerd tot een halve dag) geduurd om die flater ten opzichte van de kleine goed te maken. In de verder in de marge uitlopende alinea verklaart de verteller dat Jantjes vader misschien wel tegen ‘<- de> /onze/ straatwals op kan’ – een hulde die de kleine ‘in naam van zijn vader’ heeft geaccepteerd (*zie afbeelding*). Het feit dat de straatwals hier alweer in een achteraf geschreven toevoeging ter sprake komt, is een aanduiding te meer dat Elsschot de band met de eerdere brief aan Walter (‘Jantje’) duidelijk wil maken.

[illegible]

Een paar maal per week gaan verteller en kleinzoon er samen op uit met tram, boot en bus; met de taxi gaat het naar huis toe, interlineair en in de (rechter)marge toegevoegd ‘waar meestal wat nieuws hem wacht. En anders <- dan> geeft hij <- xxx> zijn leeuw maar weer een paard <- voor> te verscheuren.’ De leeuwentemmer ‘controleert de snelheid van alles wat rijdt, hoopt voortdurend op een ontsparing of een lekkere botsing met eenige straatwals (...)’ zoals het reeds in de eerste laag, in de doorlopende tekst van het handschrift staat. Leeuw, paard en straatwals zijn natuurlijk verwijzingen naar ‘Jantje’. Verteller gelooft dat het verblijf van Jantje en zijn moeder in België stilaan ten einde loopt ‘want er komen te veel brieven uit <- Danzig> /Polen/’. In de linkermarge is een zin toegevoegd over het ‘nakend vertrek’ en het pact ‘waar hij [= Jantje] ginder maar op teren moet tot hij terugkomt.’ Met zijn kleinzoon loopt de verteller bij valavond in het park door de dorre bladeren, en met het zakmes in de hand jagen ze het gedierte voor zich uit dat er niet is. Bij de poort gekomen bezegelen ze het pact: zij zijn voortaan ‘de mannen van de doode bladeren’. Door de verbinding van het pact met ‘ginder’ – Polen – moet de band met het thuisfront bewaard blijven wanneer het kind in Polen is. Verderop in de tekst zal de verwijzing naar de dode/dorre bladeren trouwens geregeld terugkeren.¹⁰

Na twee telegrammen uit Danzig wordt besloten tot de terugreis van dochter Adèle met haar zoon. De tekst in inkt waarin de verteller zegt de kans te hebben gezien ‘een beetje met haar te praten’, wordt in potlood op geel doorslagpapier verdergezet met een gesprek met Adèle. Het komt erop neer dat haar man Bennek in zijn werk hogerop wil, dat hij vindt dat zij zich niet voldoende opsmukt, en dat hij de speelmaatjes van Jantje te min vindt voor zijn zoon. Binnen deze passage wordt een extra-fragment ingeschoven dat start in de marge; Adèle zegt daarin dat Bennek niet kan uitstaan dat zij zelf boodschappen doet en met pakjes sjouwt; zij daarentegen wil haar meid niet ‘als kruiwagen medenemen’. Het fragment vervolgt met haar vrees dat hij een monocle wil dragen. Zij heeft namelijk ontdekt dat de enige man op Benneks kantoor die nog boven hem staat een monocle draagt.

Op ’t eind van het gesprek zegt de verteller dat ze zich moet aanpassen, opgewekt en levenslustig moet zijn, want dat het allemaal in orde komt. In het typoscript wordt hier interlineair nog toegevoegd ‘dat zij die wenkbrauwen best kon laten afscheren /als <- hij dat> hem dat genoeg kan doen/’; en ‘die meid moet zij maar beladen als een muilezel’ (typo, p. 10).

¹⁰ De tekst van deze alinea staat in het apart handschriftgedeelte (E 285/8).

De tekst gaat vervolgens over het afscheid waarbij aan ‘de doode bladeren’ wordt gerefereerd, en in een aanspreking aan Walter de monocle nogmaals ter sprake komt. Verteller vreest dat voor Adèle met dat oogglas alles staat of valt. Als Bennek het nu alleen nog maar op kantoor zou dragen, maar thuis... Stel je ‘die vier’ aan tafel voor: ‘hij, zij, dat kind en die monocle’. Een interlineair toegevoegde komische noot, maar de hele uitweiding over de boodschappen en de monocle moet de afstand in opvattingen tussen Bennek en Adèle beklemtonen. De monocle keert trouwens terug wanneer Bennek op zakenreis naar Kopenhagen en Amsterdam even naar Antwerpen komt en de verteller Benneks oogholten inspecteert, immers zo’n monocle moet sporen nalaten.

Dit bezoek van Bennek wordt beschreven in het volgende hoofdstuk (III¹¹). Bennek deelt er zijn schoonvader mee dat hij en Adèle – overigens op haar vraag – gaan scheiden. De redenen staan in het manuscript in potlood uitgeschreven op gele doorslagblaadjes waarin nogal wat schrappingen en toevoegingen voorkomen.¹² Bennek en Adèle zijn antipoden. ‘Zij voelt niets voor standsbejag en hij moet tot elken prijs de ladder op anders <- had> zou zijn diploma geen zin hebben /en zijn leven geen doel/.’ Merkwaardig is dat op deze plaats achteraf een fragment is toegevoegd dat in het manuscript (eveneens in potlood) op een apart geel doorslagblad is geschreven, maar ook in het typoscript in de marge is bijgeschreven. Het handelt over de plicht van een man en een vrouw:

Probeeren fortuin te maken is toch de eerste plicht van een man en vooral van <- van> /een/ gezinshoofd. En de vrouw moet hem bijstaan door haar voorkomen, huishouding, kleeding en woordenkeus voortdurend aan te passen naar gelang hij op de helling vordert. Een bokser heeft zijn verzorgers en een man van zaken zijn vrouw. Zij wil die dingen echter niet inzien. <- want> (typo, p. 14).

Dat dit fragment zowel in het manuscript als in handschrift in het typoscript staat, toont aan dat Elsschot nog stukken in het manuscript heeft geschreven na het typen van het typoscript. Het is een procedé dat we ook in verband met de ‘kattemoer’ hebben gezien (zie supra).

¹¹ We geven de romeinse-cijferaanduiding van de eerste druk.

¹² In het typoscript zegt Bennek dat hij Jantje soms ‘de domste vragen’ hoort stellen aan zijn moeder. Waarop de verteller gewaagt van ‘Straatwalsen? Zonnesteken?’; en Bennek de ‘gekke dingen van dien aard’ bevestigt. De passus is in het typoscript in inkt bijgeschreven (typo, p. 12).

De advocaat heeft een ‘ontwerp voor een klacht’ opgesteld. Het is een ‘mooi brok’ geworden. In het handschrift is de term ‘artillerie’ geschrapt voor de stukken die nodig zijn voor de scheiding – de weigering nog echtelijk verkeer te hebben en nog meer kinderen te kweken (*zie afbeelding*). Een term die trouwens in het begin van het volgende hoofdstuk (V) wel een echo krijgt in het ‘eerste salvo’.

162 / VERSLAGEN EN MEDEDELINGEN

In het handschrift én het typoscript (pp. 18-19) is sprake van een ‘adder’ in het stuk van de advocaat [= de ‘DIVORCE’], namelijk de bewering dat Adèle de jongen zou verwaarlozen en aan zijn lot overlaten. Zij heeft ‘dat gebroed’ uit de tekst laten halen en zich met de rest van het ontwerp akkoord verklaard. Vanaf de tijdschriftversie (Elsschot, 1940a, p. 703)¹³ is de adderpassage geschrapt en de zin met ‘dat gebroed’ vervangen door ‘Na een grondige inspectie hier ter plaatse heeft zij zich met de uitrusting akkoord verklaard (...)’. De schrapping van de passage is logisch omdat er werd overeengekomen dat het kind voorlopig bij haar blijft en het dan niet aannemelijk zou zijn dat Bennek zou beweren dat de moeder het kind zou verwaarlozen. Bovendien zou een dergelijke bewering op termijn nefast kunnen zijn voor Adèle.

Behalve over het besluit van de rechtbank handelt hoofdstuk V in een eerste laag over het feit dat Adèle opnieuw in het ouderlijk gezin is opgenomen en over de briefwisseling die de verteller voert met zijn (ex-)schoonzoon.¹⁴ Rond deze kern zijn een drietal alinea’s geweven die telkens op een apart (geel) doorslagblad staan, met name: de inrichting van het vrijgezellenflatje voor Bennek, Jantjes inspectie van zijn (speelgoed)kast, waarbij alweer een straatwals op het toneel verschijnt, en de bedenking van de verteller tegenover zoon Walter dat de kinderen in het gezin veel te innig en warm zijn opgevoed, zodat ze moeilijk het nest kunnen verlaten. ‘Zij worden door ons niet afgegaan maar slechts in bruikleen gegeven’ is interlineair bijgetypt in het typoscript (p. 21).

Dit hoofdstuk biedt een mooie illustratie van Elsschots werkwijze. De kern van het verhaal in de eerste laag, de kapstok als het ware, wordt (achteraf) aangevuld met elementen die telkens op aparte bladen zijn bijgeschreven, en stuk voor stuk functioneel zijn. De inrichting van het vrijgezellenflatje: Adèle wil zo weinig mogelijk wroeging; de gedachten over de opvoeding: beklemtonen van de warmte van het (gezins)nest; de straatwals: alweer een verwijzing naar ‘Jantje’.

Het volgende hoofdstuk (VI) heeft het over Jantjes verblijf van veertien dagen in Polen. Zijn vader zou hem komen ophalen in Keulen. Tijdens de treinreis daarheen is de jongen geïnteresseerd in ratelende treinen uit de andere richting en dansend vaatwerk in de restauratiewagen; hij gaat minstens zesmaal zijn

¹³ In de drukproef van ‘De leeuwentemmer’ voor *Groot Nederland* (Letterenhuis, E 285/11, p. 14) stond de adderpassage inclusief ‘dat gebroed’ nog wel afgedrukt, maar werd er doorgestreept en vervangen door de passus waarin Adèle zich na ‘een grondige inspectie’ akkoord verklaart met het ontwerp van de advocaat.

¹⁴ Ook dit hoofdstuk staat op geel doorslagpapier.

handen wassen en loopt rond onder 't rijden. De alinea is op een afzonderlijk geel blaadje geschreven, en is ook in het typoscript in de marge bijgeschreven (p. 22). Het wijst alweer op een uitbreiding van de tekst, ook in het handschrift, *nadat* die is overgetypt. In het typoscript is de verwijzing naar de 'Broederschap /der Doode Bladeren/' eveneens in de marge toegevoegd (p. 23).¹⁵

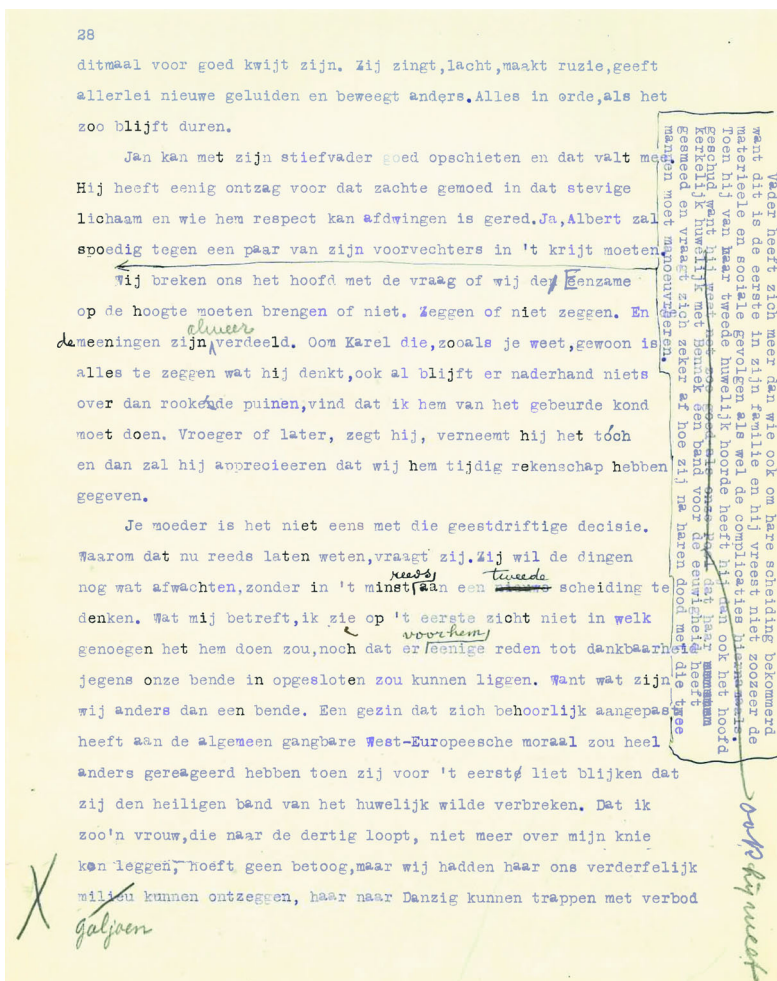
De tekst gaat verder op geel doorslagpapier. Verteller heeft met Bennek gecorrespondeerd om het contact niet te verbreken. Bij de terugkeer in Keulen na veertien dagen verblijf in Polen vraagt Bennek toe te zien op de lichamelijke verzorging van de jongen. In het manuscript stond aanvankelijk: 'Zijn vader <- doet> /sprak/ alsof wij beiden wisten dat <- de> de jongen door zijn moeder verwaarloosd wordt'; een zin die werd geschrapt, en wat verder vervangen door 'hij stelt als een axioma dat ons kind door <- zijn> /de/ moeder verwaarloosd wordt.' Een passus die alludeert op de geschrapte passage uit de aanklacht van de advocaat, en vanaf het typoscript enigszins werd afgezwakt tot '(...) een axioma dat ons kind op <- zijn> /zulk een/ moeder geen staat /meer/ kan maken' (typo, p. 24). De laatste alinea van dit hoofdstuk is in het typoscript (p. 26) in potlood geschreven, bovendien met heel wat doorstrepingen. Het geheel werd overgetypt op een nieuwe bladzijde 26.

Hoofdstuk VII staat alweer op geel doorslagpapier; het begint met een typisch Elsschot-zinnetje: 'Zij is dus hertrouwd, Walter', na schrapping van: 'Je zus-ter gaat hertrouwen, Walter.' Het hoofdstuk handelt over het tweede huwelijk van Adèle en de reacties daarop. Het manuscript wemelt ook hier van de schrappingen en toevoegingen. Sommige van deze laatste bijzonder grappig. Zo is nog niet iedereen op de hoogte van het tweede huwelijk van Adèle. Zo-als mijnheer De Kwaker die begrijpt dat zo'n slag (d.i. de scheiding) iemand voor een 'heelen tijd verdooven moet'. Zelf heeft hij het gelukkig nooit mee-gemaakt; interlineair toegevoegd 'want hij komt met zijn vrouw zoo goed overeen dat zij al vier eigen huizen bezitten.' Een komische toevoeging die het beeld oproept van een traditioneel burgergezin dat 'goed boert' en eigen-dom na eigendom kan verwerven.

In de eerste laag van dit hoofdstuk zijn een viertal in de uiteindelijke tekst op-eenvolgende extra-alinea's binnengebracht. Een eerste is in de marge van het manuscript bijgeschreven en handelt over de relatie van Jantje met zijn stief-vader. Een tweede aanvulling staat op een apart blad in het handschrift, en staat tevens in een in de marge bijgetypte tekst in het typoscript (p. 28; zie af-

¹⁵ Vanaf de tijdschriftversie worden de 'Doode' bladeren vervangen door de 'Dorre Bladeren'. (Elsschot, 1940b, p. 761)

beelding), eens te meer een aanduiding dat manuscript én typescript werden aangevuld na het overtypen van de tekst. In deze toevoeging vraagt Adèles grootvader zich af hoe het in het hiernamaals moet met de twee echtgenoten en hoe Adèle na haar dood 'met die twee mannen moet manoeuvreren'.¹⁶ Aanvulling drie en vier gaan respectievelijk over de reactie van oom Karel en van tante Sophie op het tweede huwelijk. Beide aanvullingen staan samen op een apart blad in het handschrift. Ze ontbreken nog in het (eerste) typescript, en zijn toegevoegd op de overeenkomstige bladzijde 28 van het tweede typescript. De pagina is er met een kleinere interlinie getypt zodat alle aanvullingen er netjes konden worden opgenomen.

¹⁶ In het manuscript zit een getypte bladzijde 28 met dezelfde inhoud als p. 28 van het (eerste) typescript, zonder de aanvulling over grootvader in de marge.

Vervolgens gaat de discussie over het al dan niet op de hoogte brengen van Bennek over het nieuwe huwelijk. De verteller vraagt zich verder af of de reacties van het gezin op het bericht van de scheiding wel goed geweest zijn en of ze Adèle niet naar Danzig hadden kunnen sturen met verbod terug te keren voordat zij tot inkeer zou zijn gekomen. In het typoscript (p. 29) aangevuld met een interlineair deels getypte en deels geschreven komische noot: ‘[Zij hadden] haar kunnen doen plaats nemen naast een ledepop met een monocle, bij wijze van oefening.’ De laatste alinea van het hoofdstuk over het al dan niet schrijven van een brief aan Bennek, kreeg een uitbreiding op een apart blad in het manuscript.

In het volgende hoofdstuk VIII – het eerste gedeelte op geel doorslagpapier – vernemen we dat op vraag van Bennek zijn zoon met mevrouw Landau is meegerisd naar Polen, en na een maand, op 4 augustus (in het manuscript 4 september), zou terugkeren. Bij het afscheid wordt herinnerd aan het pact van de mannen van ‘De Doode Bladeren’.

Na een maand wacht het gezin met ongeduld op de terugkeer. In de marge staat de toevoeging dat de verteller enkele dagen voor de terugkomst zijn vrouw troost met het vooruitzicht dat de kleinzoon over acht dagen terug is, waarop zijn vrouw antwoordt: ‘- ’t Is te hopen” klonk het lakoniek.’ Een functionele toevoeging als een voorafspiegeling van eventuele toekomstige moeilijkheden.

Het telefonisch gesprek met de – zonder kind – teruggekeerde mevrouw Landau is in het manuscript – op wit papier – in potlood weergegeven, met een aantal schrappingen, en toevoegingen in potlood en achteraf ook in inkt. Ook de laatste alinea van het hoofdstuk waarin de verteller de eenzaamheid van een bank in het park opzoekt, is in inkt en allicht later aangevuld. Een potloodnotitie op een apart blad waarin de verteller zichzelf verwijt zich te zeer aan het kind te hebben gehecht, werd in het typoscript in de tekst ingelast (typo, p. 33). In het manuscript zit overigens een stukje getypte tekst van p. 33 waarin deze passage nog niet voorkomt, en waarin net zoals in de geschreven tekst de verteller niet op een bank in het park gaat zitten, maar wel op het terras van een verlaten café.

Mevrouw Landau had de boodschap mee dat Bennek beloofd had te schrijven. Hoofdstuk IX – alweer op geel doorslagpapier – beschrijft hoe de verteller op vraag van zijn vrouw besluit een brief op te stellen voor Bennek. Dat zal ‘met stroop’ moeten gebeuren! In het manuscript wordt in dit verband de fabel van de vos en de raaf in herinnering gebracht, een verwijzing die vanaf het typoscript is verdwenen.

Elsschot beschrijft in detail de totstandkoming van de brief. De aanspreking ‘Liefste Bennek’ kan, ‘Teergeliefde’ zou overdreven zijn, ‘alsof er een adder in zat, zooals <- aan boord> /in de bunkers/ van de “Divorce”’. Die expliciete verwijzing naar de passage in de aanklacht (zie supra) is er ook nog in de beide typoscripten (p. 35), maar na schrapping van die passage in de gedrukte versie diende de referentie ook hier weg te vallen.¹⁷ Wel blijft de adder nog zitten: ‘alsof er een adder in zat’ (Elsschot, 1940b, p. 771). En de adder duikt nogmaals op, nu pas vanaf het tweede typoscript (p. 36), waar in de schotel zuurkool die Bennek bij de terugkeer van Jantje zal worden aangeboden ‘geen <- kwaad steken> /adder zitten/’ kan. We zien hier hoe een element dat geschrapt werd in het manuscript (namelijk de bewering in de aanklacht dat Adèle het kind zou verwaarlozen, voorgesteld als een ‘adder’), verder als idee terugkeert in de uiteindelijke tekst.

In het manuscript, en aanvankelijk ook in het (eerste) typoscript, stelt de verteller voor dat Bennek Jantje tot in Keulen brengt; waarom zou ik immers tot Berlijn of Posen gaan, zegt hij, als Bennek tot Keulen zou komen, ‘vooral omdat ik tóch weet dat hij heelemaal niet komt, (...)’. In het typoscript is de passage doorgehaald, en is Keulen vervangen door Berlijn; de bedenking dat Bennek toch niet zal komen blijft overeind (typo, p. 36).

De laatste alinea van het hoofdstuk bevat de bedenkingen van de verteller bij het herlezen van de naar Bennek op te sturen brief. In het manuscript zit een getypte bladzijde 37 waar bij het neutrale ‘Ja, dat ziet er flink uit’ in inkt is bijgeschreven: ‘Hartelijk en geestdriftig. Hij zal dadelijk zien dat ik in de verste verte geen kwaad vermoed. En het aanvoelen van mijn onschuld zal hem misschien ontwapenen.’ In het (eerste) typoscript (p. 37) is potlood interlineair toegevoegd: ‘als <- de aanblik> /het zicht/ van een sluimerend kind’ – een aanvulling die niet in het tweede typoscript is opgenomen, en dus wellicht achteraf werd toegevoegd. De bijgeschreven bedenkingen in manuscript en typoscript illustreren de vertwijfelde houding van de verteller die denkt met wat honing Bennek gunstig te kunnen stemmen, ofschoon hij anderzijds wel weet dat de Pool niet tot Berlijn of Keulen zal komen.

Er is op het schrijven aan Bennek geen antwoord gekomen, noch een brief, noch een telegram (hoofdstuk X). Adèle is radeloos, en er wordt besloten tot een tweede brief. Doch ook op die tweede brief is geen antwoord gekomen. Dan maar een schrijven gericht aan Benneks moeder in Posen. Aangesproken

¹⁷ ‘zooals in de bunkers van de “Divorce”’ werd geschrapt in de drukproef van *Groot Nederland* (p. 28).

met ‘Zeer geachte mevrouw’ en interlineair toegevoegd: ‘Ik heb aan een handkus gedacht maar die geeft men niet van op afstand.’ De hoop uitgedrukt dat zij zo gezond is als een vis, doch interlineair de vis in een rots veranderd, en vervolgens de rots op haar beurt verpulverd ‘want ik heb genoeg aan die zuurkool.’

Grootmoeder heeft geantwoord. Een lange brief, een ‘lintworm’ van vier pagina’s. Het begin van het hoofdstuk (XI) waarin de inhoud van de brief aan bod komt, is in inkt geschreven op een pagina die in het typoscript zit, en waarop het (getypte) einde van het vorige hoofdstuk staat (p. 40). De pagina werd overigens volledig overgetypt (p. 41). Een aanduiding dat manuscript en typoscript (gedeeltelijk) tegelijkertijd zijn tot stand gekomen.

De tekst gaat in het manuscript verder in potlood, met interlineaire aanvullingen in inkt. Blijkens de brief van grootmoeder gaat de jongen mee naar de kerk, hij kan handkusjes geven en maakt vorderingen in de Poolse taal. Wat zijn eventuele terugkeer betreft zal grootmoeder haar zoon vragen daaromtrent te berichten. In het typoscript is de religieuze context waarin Jantje wordt opgevoed nog wat verder geëxpliciteerd. ‘Bapcia’ [grootmoeder] heeft een bidstoeltje voor hem laten maken, hij mag koorknaap worden als haar zoon het goedkeurt ‘want het kind voelt zich aangetrokken tot God.’ Waarop de verteller cynisch opmerkt dat hij dat weet ‘want het Opperwezen <- heeft <- hier ook> menigen strijd geleverd in zijn circus> /werd ook hier in zijn circus geregeld <- te werk gesteld> aan het werk gesteld/’ (typo, p. 41A). Nogmaals een verwijzing naar ‘Jantje’.

Vrij snel kwam er een tweede brief, nu van ‘de Eenzame’ (Bennek) zelf. Het begin van de tekst is in inkt. Bennek schrijft dat de jongen in Polen blijft; hem zijn ‘zekere zaken’ ter ore gekomen – geschrapt en verduidelijkt tot het feit dat hij heeft vernomen dat Adèle hertrouwd is, wat een ‘nieuw licht’ werpt op de situatie.

In het handschrift krijgen we hier een prachtig voorbeeld van de schrijver Elschot als ‘denker op papier’. Op een apart geel blad staat bovenaan een geschrapte potloodzin in het Frans: ‘Jan ne rentrera plus en B, Il restera en P’ (zie *afbeelding*). Vervolgens gaat het verder in inkt, eerst nog een paar zinnen in het Frans: ‘En bon père il ne peut laisser son fils auprès d’une telle mere [sic]’. En ‘Il se rend compte qu’il me cause une douleur mais [sic]’. Dan (in het Nederlands) de bedenking dat het kind het goed stelt en herhaaldelijk heeft gevraagd nooit meer naar België te moeten terugkeren. Zelf heeft hij – Bennek – sedert ‘die vrouw van hem verwijderd is’ het geloof teruggevonden. Interlineair nog een toevoeging in potlood over ‘zoo’n renegaat’.

ken. In het manuscript staat het hoofdstuk volledig in potlood op wit papier. Spijt en wroeging om het kind een tweede maal meegegeven te hebben. De verzen uit het gedicht ‘Spijt’ (‘Wat helpt ons klagen, wat ons roepen, wat ons vragen? (...)’ staan in de lopende tekst, in potlood.¹⁸ De verteller hoopt niet op een ommekeer of inkeer bij Bennek, interlineair toegevoegd ‘vooral niet sedert hij het geloof teruggevonden heeft’; in het typoscript bijgetypt ‘want dat moet hem nieuwe kracht geven’ (p. 44).

Verteller heeft dan Bennek laten weten dat diens besluit veel verdriet heeft gedaan. Dat de jongen niet geboren is om ons te vermaken en voor zijn toekomst alles moet wijken, is een in inkt geschreven toevoeging in het typoscript. Wel wordt daar het ‘/verloren/ geloof’ van het manuscript geschrapt, zodat in typoscript en druk alleen ‘het’ overblijft: ‘dat hij het teruggevonden heeft’ (typo, p. 44; Elsschot, 1940b, p. 778). Een grapje van Elsschot?

Ook op dit schrijven is geen antwoord gekomen. De verteller schrijft elke week naar Bennek en nu en dan naar de grootmoeder, ‘vooral bij feestelijke gelegenheden’. Bennek schijnt gekalmeerd en bericht af en toe over de jongen. Koorknaap is de leeuwentemmer niet geworden, maar hij bidt als de beste. In het tweede, definitieve typoscript is interlineair toegevoegd ‘Hij gaat al naar een Fröbelschool’ (p. 45). De alinea ‘Reeds werpt de tijd, die niets ontziet, een sluier over mijn verzwonden scheepsjongen en ik kan zijn gedaante niet meer oproepen. (...) En dat laatste mooie kostuum, was dat een blauw?’ staat niet in het manuscript, noch in het eerste of het tweede typoscript; ze is een uitweiding vanaf de tijdschriftversie (Elsschot, 1940b, p. 779). In de drukproef is de alinea in de marge bijgetypt.

De aanspreking ‘Walter’ in de alinea over de relatie Duitsland-Polen is er pas vanaf het tweede typoscript (p. 46); ze refereert daardoor aan ‘Jantje’. De vraag (in het manuscript) aan Bennek om het kind, gezien de onzekere politieke toestand, in België in veiligheid te brengen, vindt geen gehoor. De leeuwentemmer is immers ‘een Pooltje dat naast zijn vader pal moet staan’. En verder: ‘Laat de Duitschers maar komen, zegt hij.’ Een zin die in beide typoscripten vervangen is door ‘Hij neemt wel een kleine mof voor zijn(e) rekening’ (p. 46). Maar die voor tijdschriftversie en eerste druk alweer werd geschrapt (Elsschot, 1940b, p. 780; 1ste dr., p. 100; zie ook Elsschot, 2003, p. 229).

¹⁸ In een brief van 12 december 1956 aan Jan C. Villerius beweert Elsschot dat hij de woorden uit zijn pen zag vloeien (Elsschot, 1993, p. 938).

Er werd dan beslist dat Adèle naar Polen zou gaan ‘met een onbeperkte volmacht’. De reis naar Polen is trouwens dringend. Adèle is zwanger, en zoals het reeds beeldend in het manuscript staat, met een ‘turksche trom’ kan zij in Polen niet aankomen. Een ander beeld uit het handschrift is vanaf het typescript weggevallen: ‘Met een half kind om een heel te komen bezoeken.’

In de eerste alinea van het volgende hoofdstuk (XIII) (ook in potlood op wit papier) staat de bedenking dat Adèle in Polen zal af te rekenen hebben met Bennek (de ‘Eenzame’), met zijn moeder, en, zoals in het handschrift staat, ‘als derde tegenstander’ met ‘het teruggevonden geloof’ dat een beschermende hand over het kind zal uitstrekken. In het eerste typescript houdt ‘het teruggevonden geloof’ stand, doch wordt het niet meer expliciet als ‘derde tegenstander’ vermeld; in het tweede typescript is ook het teruggevonden geloof als dusdanig weggevallen. Wel blijft de ontsnapping aan de ‘verdachte’ (in het manuscript ‘goddelooze’) praktijken overeind (typo, p. 47).

Uit de eerste brief die Adèle van bij grootmoeder in Posen schrijft, blijkt dat de jongen danig veranderd is en de mazelen heeft. Hij dacht eerst dat zijn moeder de juffrouw van de Franse les was (staat nog niet in het manuscript, wel in het typescript, p. 48), hij kent geen Vlaams meer en weet alleen nog iets van ‘de doode bladeren’. Grootmoeder, die watten in de neus heeft als voorzorg tegen besmetting (mazelen!), krijgt in het manuscript tweemaal het geschrapte epitheton ‘wattebel’. Zij heeft dadelijk haar zoon (doorgestreept en vervangen door ‘lastgever’) in Danzig opgebeld, die ‘Zaterdag’ zal overkomen.

De tweede brief van Adèle komt aan bod in het volgende hoofdstuk (XIV) en is eveneens op wit papier in potlood aangebracht met een aantal schrappingen en aanvullingen, sommige achteraf toegevoegd in inkt. Adèle vertelt over haar dagen bij de zieke jongen, die stilaan aan het bekomen is, niet direct gehoorzaamt en het in zijn pyjama doet als haar verhalen hem te hard doen lachen; interlineair is daar in inkt bijgeschreven: ‘Veel wateren is goed voor iemand die mazelen heeft, zegt zij.’ De jongen blijkt volkomen op de hoogte te zijn van kerkelijke zaken, in de marge (in inkt) verder uitgewerkt: mis, lof en communie, hij kust de hele dag zijn scapulier en hij kent het ‘heilig vendel’ van tenminste vijftien heiligen. Een aanvulling die alvast de religieuze opvoeding die hij vanwege grootmoeder ondergaat, moet beklemtonen.

Bennek is dan uit Danzig naar Posen overgekomen. Hij waait ‘als een wervelwind door het huis’. ‘En uit den neus van de oude vrouw hangen die bellen.’ Interlineair is bijgeschreven dat zij [Adèle] niet van een monocle spreekt, ‘en daar zal ik wel nooit het fijne van weten’. Een wat komische toevoeging

waarmee de verteller zich (nogmaals) afvraagt of de monocle een rol heeft gespeeld in de scheiding. Na zijn ziekte moet de jongen met zijn grootmoeder naar Danzig komen, aldus Bennek. Adèle heeft geantwoord dat zij zou meegaan.

Na Benneks vertrek probeert Adèle grootmoeder gunstig te stemmen met een dagelijks bouquet. Tot zij in een nieuwe brief bericht dat het kind genezen is verklaard. Interlineair noteert de verteller nog: ‘De watten neusbellen zijn verwijderd.’ Volgens Adèle moet grootmoeder morgen nog even naar de notaris (wat perspectief biedt!), en zij zal dan terugkomen met een rijtuig voor de tocht naar Danzig. In het typoscript is, naast enkele andere toevoegingen, interlineair bijgeschreven: ‘Zoo met zijn drieën zal het een prettig tochtje zijn’ (typo, p. 52). Morgen moet het gebeuren! De kans op slagen van haar missie is klein volgens Adèle, maar zij heeft nu al medelijden met de oude vrouw die bij terugkeer van bij de notaris tevergeefs haar kleinzoon zal zoeken.

’s Anderendaags, net voor middernacht, komt er een telegram aan waarin Adèle aankondigt de avond van de volgende dag terug te zijn (hoofdstuk XV, in inkt en op geel doorslagpapier). De meervoudsvorm ‘arriveeren’ duidt erop dat de jongen zal mee zijn. Gerustgesteld is men nog niet, ‘want er kan nog allerlei gebeuren.’ De zin ‘<- maar> /Maar/ de hoop is een balsem, Walter, dat valt niet te ontkennen’ is in het manuscript toegevoegd, blijkbaar na het typen van het eerste typoscript, want hij staat pas in het tweede typoscript (p. 53). In de gedrukte tekst is de aanspreking ‘Walter’ hier alweer weggefallen, wellicht omdat die al in het begin van de alinea staat (Elsschot, 1940b, p. 785).

De dag nadien komt Adèle thuis met haar zoon. In het eerste typoscript is op ’t eind van het hoofdstuk met inkt, en met een aantal schrappingen en toevoegingen, de passage over de jeneverkruik bijgeschreven die Elsschot op een briefkaart van 31 januari 1940 bezorgd heeft aan Van Holkema van *Groot Nederland*. De tekst is er pas toegevoegd na het tweede typoscript, waarop in de marge staat: ‘Zie correctie op aangehechte kaart’, wat erop duidt dat de passage rechtstreeks op de drukproef voor *Groot Nederland* is terechtgekomen (zie Elsschot, 2003, p. 227 en p. 265). Dat de jongen spontaan de kruik jenever uit de kast haalt en ze vader aanreikt, is een belangrijke aanvulling die bewijst dat de jongen weer in het gezin hoort ‘en die weer meedoet’ zoals het in de geschreven tekst in het typoscript nog interlineair is toegevoegd (typo, p. 54; zie *afbeelding*). Meteen is het een reminiscentie aan de passus van de grootvader uit ‘Jantje’ die weet dat straks de jenever volgt.

Thuis *hij*
 die heeft ~~een~~ een dempige moment beleefd tot hij zich
 eindelijk uit al die vangarmen heeft losgerukt om op zijn
 kast toe te vliegen die hij tot op den bodem geledigd heeft.
 Hij zat op handen en voeten, zijn bovenlijf in de kast en zijn
 pompoen er buiten. En de kleinere stukken vlogen om het
 hoofd, tot hij eindelijk ~~mm~~ ^{zijn} groote straatwals te pakken kreeg
 die hij zoo brutaal voor mijn voeten heeft neergesmaakt
 dat ik een vinger heb opgestoken en met de heiligen gedreigd
 die in Polen nog wel om zijn bed zullen staan en hangen.
 - Ici ce n'est pas la Pologne " heeft hij eenvoudig gezegd.

~~En op zijn veremald gelaat kwam ~~mm~~ een glimlach als van een
 die het weet, de glimlach van een scheepsjongen van de
 "Revolution". Daarop maakte ~~hij~~ ^{dan} ons buffet open,
 haalde er een kruik oude klare uit een
~~een kruik die hing aan de muur~~
~~hij heeft dan~~ En daar ~~hij~~ ^{ook} klaar was met zijn eigen kast
 heeft hij ons buffet opengemaakt, de kruik penec ~~opgepakt~~
 en die ~~juigend~~ ^{ruiter} ~~aan de muur hing~~ ^{gangerechter}. En op zijn veremald
 gelaat kwam een glimlach als van een die het allemaal ~~maakt~~
 en die nog meedoet, ¹⁸
 begrijpt de glimlach van een scheepsjongen van de "Revolution".~~

De Eenzame heeft getegrafeerd dat zijn zoon door de moeder
 ontvoerd is, als wisten wij dat niet, en gevraagd waar hij zich
 bevondt. Ik heb even aan Oklahoma gedacht, maar eenvoudig

Volgt dan het slothoofdstuk (XVI) van *De leeuwentemmer* waarop Elsschot danig 'gewrocht' heeft. Dat blijkt zowel uit het manuscript als vooral ook uit het (eerste) typoscript. Op een paar gele bladzijden heeft Elsschot in inkt een fel bewerkte eerste versie van het slothoofdstuk neergeschreven. Vervolgens heeft hij de tekst herschreven in potlood (op wit papier), waarbij de volgorde van de eerste alinea's werd omgegooid tot de volgorde die verder geldt in typoscript en gedrukte versie. Ook in deze herschrijving zijn nog heel wat schrappingen en toevoegingen. Zo bijvoorbeeld werd de volgende zinsnede doorgestreept: 'een man die <- alleen op kantoor alleen in een particuliere kooi zit, waar hij rustig krabben kan als er iets jeukt, zoo iemand>'; ze werd vervangen door 'een man die /mevrouw zegt tegen zijn gewezen bedgenoot/'. Immers, zo iemand 'kan van ons vervloekt karveel geen <- hartelijk woord> / tegemoetkoming/ aanvaarden'. De gedachte over de vreedzame situatie die na het oorlogsgeweld dat over Europa is losgebroken, zal ontstaan, is in de

marge bijgeschreven. Veel dingen zullen dan mogelijk zijn, en dan kan de leeuwentemmer gerust 'uitgeleend' worden aan de Eenzame [Bennek] en de oude vrouw.

Op een afzonderlijk geel blad staan (in potlood) een paar uitbreidende alinea's die in het typoscript zijn terechtgekomen. De 'Duitsche straatwals' die al over Polen rolt werd er 'de <- hongerige> /magere/ <- duitsche> wolf' die 'uit het duitsche woud gebroken' is. En ook 'het gouden kalf' in de Noordzee [= Engeland] 'roept zijn aanbidders ten strijde op'. In een tweede alinea richt de verteller zich tot Walter met de boodschap 'voorloopig bij ons' te blijven.

Zijn er in het manuscript derhalve een aantal uitweidingen, ook het typoscript is uitgebreid doorheen de verschillende versies. Van pagina 55 zijn er in het typoscript maar liefst vier exemplaren – vier versies – , van pagina 56 zelfs zes. In het manuscript volgt op de gedachte of er op aarde wel iets is dat blijvende voldoening kan geven, ook zeker dat 'heilige vendel' niet, de zin 'al moet ik toegeven dat ik het /nog/ niet beproefd heb'. Zo overgenomen in het typoscript, uitgebreid met de bedenking 'Misschien iets voor mijn laatste dagen, als de nevel valt' (p. 55).

Het risico dat onze 'scheepsjongen' in Polen zou bepredikt en bewierookt worden tot volkomen onnozelheid, wordt pas in de laatste versie van het typoscript in de marge in potlood aangevuld met de bedenking dat 'onze schuit' dan meteen 'voor afbraak van de hand' kan worden gedaan. Ook de verwijzing naar de paus die omwille van de politieke situatie 'voortdurend buiten gedragen en dan weer binnen gebracht' wordt, is in de marge in potlood bijgeschreven in de voorlaatste versie van pagina 55. In deze versie is de volgende tekst geschrapt: 'Protestanten, Joden /en/ Muzelmannen <- en de anderen> bidden zeker ook, doch <- niet> /minder/ in 't openbaar, als hadden zij meer schaamtegevoel.' In de volgende, tevens laatste versie van het typoscript vervangen door het interlineair bijgeschreven 'Wat de andere sekten doen is hier niet bekend, maar', aangevuld met 'De /gansche/ Christenheid <- bidt en zingt haar mooiste litanieën> /zendt hare beste gebeden ten hemel/'.

Het beeld van de paus komt in de volgende – meteen laatste – alinea terug in de laatste versie van pagina 56 van het typoscript. Als de strijd zal gestreden zijn, interlineair in inkt bijgeschreven 'als de bidders zullen zwijgen en de Paus <- zijn> weer <- een rustig dutje zal doen> / rusten zal/ (...)'. In de gedrukte versie vervangen door 'als de bidders zullen zwijgen en de schaamte ontluiken zal, (...) ' (Elsschot, 1940b, p. 787).

Het mag duidelijk zijn dat in het laatste hoofdstuk van *De leeuwentemmer* de tekst van versie naar versie, eerst in het manuscript, vervolgens in het typoscript, nogal wat veranderingen en uitbreidingen heeft ondergaan.

TOT BESLUIT

Was het gedeelte ‘De leeuwentemmer’ aanvankelijk geconcipieerd als een vervolg op *Tsjip*, waarin Adèles huwelijk met de Pool Bennek wordt beschreven, dan heeft Elsschot in de tekst van ‘De leeuwentemmer’ zoveel mogelijk verwijzingen aangebracht naar het reeds vooraf gepubliceerde ‘Jantje’. Dat blijkt onder meer uit aansprekingen tot Walter en uit referenties aan leeuw, paard en dan vooral aan de straatwals, die in het handschrift meestal in interlineaire zinsneden of achteraf toegevoegde alinea’s ter sprake komt.

De studie van handschrift en typoscript(en) zowel van ‘Jantje’ als van ‘De leeuwentemmer’ heeft ons geleerd dat Elsschot een ware ‘denker op papier’ is, met schrappingen, toevoegingen en herschrijvingen. Een extreem voorbeeld daarvan zagen we in de passage in het handschrift waar hij enkele zinsneden in het Frans en het Nederlands lukraak noteert die hij dan verder uitwerkt. Maar niet alleen in het eigenlijke manuscript, ook in het typoscript zitten ettelijke toevoegingen; het is trouwens duidelijk dat in sommige gevallen manuscript en typoscript tegelijk tot stand gekomen zijn. Naast de talloze schrappingen en toevoegingen, interlineair en in de marge, gebeurt het ook dat de in oorsprong aanwezige kern van een passage, de nucleus, wordt uitgebreid met een aantal alinea’s die veelal op aparte pagina’s zijn bijgeschreven en vervolgens op de juiste plaats in het typoscript terechtkomen.

Onze analyse spoort overigens met de resultaten van ons eerder onderzoek naar de manuscripten en typoscripten van werk van Elsschot. Het procedé van uitbreidingen van laag naar laag en van versie naar versie vinden we bijvoorbeeld ook terug in de passage over de aard van het lijmen in het gelijknamige werk. Of in de restaurantepisode in *Kaas* en in de beschrijving van de selectie van de agenten die zullen moeten instaan voor de verkoop van de kaas. In het manuscript van *De verlossing* schreef Elsschot zelfs hele fragmenten achteraan in het handschriftcahier, dat hij daartoe in omgekeerde richting gebruikte; de passages dienden dan ergens in de tekst te worden ingelast.¹⁹ De toevoe-

¹⁹ De Smedt, 2020, hoofdstukken ‘Van Mies tot Laarmans. Lijmen’ (pp. 61-66), ‘Waar zwangerschap bestaat, volgt het baren vanzelf. Kaas’ (pp. 96-98 en pp. 102-105) en ‘Maar wel zit hij voor eeuwen in ’t vagevuur. De Verlossing’ (passim).

gingen hebben hun functie in de voortgang van het verhaal, werken een thema uit of accentueren het karakter van de personages en voegen dikwijls een komische noot toe.

EPILOOG

Bij de publicatie van ‘Jantje’ (1939) en ‘De leeuwentemmer’ (1940) in *Groot Nederland* werden er een aantal wijzigingen en aanvullingen aangebracht in de beide teksten. We wezen er bijvoorbeeld op dat op ’t eind van ‘Jantje’ pas in de tijdschriftversie de aansporing staat Jantje niet alleen te laten teneinde te vermijden dat hij een praktische demonstratie van zijn kunnen in tantes salon zou geven (Elsschot, 1939, p. 431). En in ‘De leeuwentemmer’ werd de adder verwijderd die in het stuk van de advocaat stond in verband met Adèles verwaarlozing van het kind (Elsschot, 1940a, p. 703). Zo ook werden enkele referenties aan Duitsland en de Duitse bezetter geweerd, o.a. de zin ‘Hij neemt wel een kleine mof voor zijn rekening’ (Elsschot, 1940b, p. 780), en het ‘duitse woud’ waaruit ‘de verhongerde wolf’ is uitgebroken, wordt eenvoudig ‘het woud’ (*idem*, p. 787). Ook werden de ‘dooide bladeren’ telkens vervangen door ‘dorre bladeren’ (zie ook Elsschot, 2003, p. 224 en pp. 228-229).

De eerste druk van *De leeuwentemmer* in boekvorm verscheen in 1940. ‘Jantje’ werd het eerste hoofdstuk van het boek, waarbij zich een paar aanpassingen aan de tekst opdroegen. Zo werd Walters ‘driejarige broer’ zijn ‘driejarige neef’ (1ste dr., p. 6) en ‘moeder’ werd ‘grootmoeder’ (1ste dr., p. 29); met die aanpassingen is het weleens misgelopen: ‘grootvader’ bijvoorbeeld werd niet omgezet naar ‘overgrootvader’ of ‘kleinzoon’ naar ‘achterkleinzoon’ (1ste dr., p. 19 en 21; zie ook Elsschot, 2003, pp. 230-233). Vanaf 1943 werden het reeds in 1934 gepubliceerde *Tsjip* en *De leeuwentemmer* als één geheel beschouwd en in één uitgave gepubliceerd.²⁰

Literatuurlijst

- De Smedt, M.** (2020). *Uit het schrijfatelier van Elsschot. Tekstgenetische studies*. Antwerpen: Willem Elsschot Genootschap.
- Elsschot, W.** (1939). ‘Jantje.’ *Groot Nederland*, 37/5 (mei): 417-432.

²⁰ Reeds in een brief van 29 oktober 1940 aan Andries Kaas schreef Elsschot: ‘Tsjip en de [leeuwentemmer] vormen één boek en zullen later onder den naam ‘Tsjip’ als één verhaal uitgegeven worden’ (Elsschot, 1993, p. 401).

- Elsschot, W.** (1940a). 'De leeuwentemmer.' *Groot Nederland*, 38/8 (augustus): 690-706.
- Elsschot, W.** (1940b). 'De leeuwentemmer.' *Groot Nederland*, 38/9 (september): 760-788.
- Elsschot, W.** (1940c). *De leeuwentemmer*. Amsterdam: Van Kampen.
- Elsschot, W.** (1993). *Brieven*. V. van de Reijt & L. Paris (verz. en toegelicht). Amsterdam: Querido.
- Elsschot, W.** (2003). *Tsjip / De leeuwentemmer*. P. de Bruijn e.a. (eds.). Amsterdam: Polak & Van Gennep.
- Grésillon, A.** (1994). *Éléments de critique génétique. Lire les manuscrits modernes*. Parijs: Presses Universitaires de France.
- Scheibe, S.** (1982). 'Zum editorischen Problem des Textes.' *Zeitschrift für deutsche Philologie*, 101 (Sonderheft): 12-29.
- Van Hulle, D.** (2007). *De kladbewaarders*. Nijmegen: Vantilt.